International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 18 March - April - 2025

स्त्री-पुरुष समानता आणि शाश्वत विकास: एक संशोधन अभ्यास

डॉ. सचिन एस. जयस्वाल
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
बाबाजी दाते कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय यवतमाळ
Corresponding Author – डॉ.सचिन एस. जयस्वाल
DOI - 10.5281/zenodo.15240934

प्रस्तावना :

मानव समाजाच्या प्रगतीसाठी समानता आणि शाश्वत विकास या दोन घटकांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. स्त्री पुरुष समानतेचा अर्थ पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यात समतोल राखण्याचा प्रयत्न नव्हे, तर समाजातील प्रत्येक पुरुषाला योग्य हक्क, संधी आणि आदर मिळावा, हे सुनिश्चित करणे होय. लैंगिक समानतेच्या चर्चेमध्ये अनेकदा महिलांच्या अधिकारांवर भर दिला जातो, पण पुरुषांशी संबंधित विशिष्ट सामाजिक, मानसिक आणि भावनिक प्रश्नांनाही तितकेच महत्त्व द्यायला हवे.

शाश्वत विकास हा आपल्या भविष्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा आहे. पर्यावरण, अर्थव्यवस्था आणि सामाजिक व्यवस्था यांचा समतोल राखून पुढील पिढ्यांसाठी एक टिकाऊ आणि समृद्ध जग निर्माण करणे आवश्यक आहे. स्त्री पुरुष समानता आणि शाश्वत विकास यांचा परस्पर संबंध लक्षात घेतल्यास, समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला योग्य संधी मिळणे, मानसिक आरोग्याचा विचार होणे, पुरुषांच्या जबाबदाऱ्या आणि हक्क यांना समतोल दृष्टिकोनातून पाहणे गरजेचे आहे.

आजच्या आधुनिक समाजात पुरुष अनेक वेळा आपल्या भावनिक स्वास्थ्याकडे दुर्लक्ष करतात, कारण त्यांच्यावर "मजबूत राहण्याचा" सामाजिक दबाव असतो. त्यामुळे मानसिक तणाव, आत्महत्येचे प्रमाण, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या यासंबंधी असलेले प्रश्न सोडवण्यासाठी पुरुषांसाठीही योग्य धोरणे आणि सुविधा विकसित करणे आवश्यक आहे.

शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने विचार केल्यास, पुरुषांनीही पर्यावरण संरक्षण, समतोल सामाजिक संरचना, आणि जबाबदार नागरिक म्हणून आपली भूमिका समजून घेतली पाहिजे. समानतेच्या तत्वांचा अवलंब केल्याने केवळ एका गटाचे नव्हे, तर संपूर्ण समाजाचे कल्याण होईल.

स्त्री पुरुष समानता आणि शाश्वत विकास ही केवळ चर्चा करण्याची संकल्पना नसून ती एक व्यापक चळवळ असली पाहिजे. समाजातील प्रत्येक घटकाने यामध्ये आपला सक्रिय सहभाग नोंदवला पाहिजे, जेणेकरून खऱ्या अर्थाने समान आणि टिकाऊ समाज निर्माण होईल.

स्त्री-पुरुष समानता हा शाश्वत विकासाचा महत्त्वाचा घटक आहे. या संशोधनात सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय पैलूंमध्ये समानतेचा प्रभाव कसा पडतो याचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. महिलांचे सक्षमीकरण, समान संधी आणि लिंगभेद निर्मूलनाच्या माध्यमातून समाजाच्या प्रगतीला गती मिळू शकते.

उद्दिष्टे :

या संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

1. स्त्री-पुरुष समानतेचा शाश्वत विकासावर होणारा प्रभाव समजून घेणे.
2. शाश्वत विकासाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय घटकांमध्ये समानतेचे स्थान स्पष्ट करणे.
3. विविध देशांतील धोरणे आणि त्यांचे परिणाम अभ्यासणे.
4. शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांमध्ये स्त्री-पुरुष समानतेचे महत्त्व अधोरेखित करणे.
5. समानता वाढवण्यासाठी प्रभावी धोरणे आणि उपाययोजना सुचवणे.

गृहितके :

1. स्त्री-पुरुष समानता गाठल्यास सामाजिक आणि आर्थिक विकासाला गती मिळते.
2. महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणामुळे कुटुंब आणि समाजाची आर्थिक स्थिती सुधारते.
3. शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांमध्ये (SDGs) लिंग समानतेचा समावेश केल्यास ते अधिक परिणामकारक ठरतात.
4. विकसित देशांमध्ये लिंग समानतेचे प्रमाण जास्त असल्याने त्यांचा शाश्वत विकास निर्देशांक (Sustainable Development Index) उच्च असतो.
5. शिक्षण आणि आरोग्य सेवा समानतेने वितरित केल्यास समाज अधिक समतावादी आणि प्रगत होतो.

संशोधन पद्धती :

गुणात्मक संशोधन (Qualitative Research):

- महिलांच्या सक्षमीकरणासंदर्भातील धोरणांचे विश्लेषण.
- जागतिक अहवालांचा (UN, World Bank, IMF) अभ्यास.
- मुलाखती आणि केस स्टडीज.

मात्रात्मक संशोधन (Quantitative Research):

- विविध देशांमधील स्त्री-पुरुष समानतेचे तुलनात्मक विश्लेषण.
- सरकारी व संशोधन संस्थांच्या अहवालांचा अभ्यास.
- आर्थिक आणि सामाजिक निर्देशांक (GDP, Human Development Index, Gender Inequality Index) यांचा अभ्यास.

स्त्री-पुरुष समानता आणि शाश्वत विकासाचे परस्परसंबंध:

स्त्री-पुरुष समानता आणि शाश्वत विकास यांचा घनिष्ठ परस्परसंबंध आहे. शाश्वत विकासाच्या विविध पैलूंमध्ये लिंग समानतेची भूमिका महत्त्वाची ठरते:

सामाजिक घटक :

शिक्षण :

लिंग समानतेमुळे शिक्षणाची संधी वाढते, ज्यामुळे महिला आणि पुरुष दोघेही ज्ञान आणि कौशल्ये मिळवू शकतात.लिंग समानता म्हणजे पुरुष आणि महिलांना समान अधिकार, संधी आणि संसाधने मिळणे. जेव्हा समाजात लिंगभेद कमी होतो, तेव्हा शिक्षणाच्या संधी देखील सर्वांसाठी समान होतात.अनेक पारंपरिक समाजांमध्ये मुलींना शिक्षणापेक्षा घरगुती जबाबदाऱ्या पार पाडण्यावर अधिक भर दिला जातो. लिंग समानतेमुळे हा दृष्टिकोन बदलतो, आणि मुलींना शाळेत जाण्याची संधी मिळते. परिणामी, अधिक मुली शिक्षित होतात, जे संपूर्ण समाजाच्या प्रगतीस मदत करते.अनेक गरीब कुटुंबांमध्ये शिक्षणासाठी मुलांनाच प्राधान्य दिले जाते, कारण त्यांना भविष्यात कुटुंब चालवायचे असते. मात्र, लिंग समानतेच्या धोरणांमुळे मुलींनाही शिष्यवृत्ती, मोफत शिक्षण, आणि अन्य मदत मिळू शकते. यामुळे संपूर्ण कुटुंबातील मुलांना शिक्षणाची संधी मिळते.लिंग समानतेमुळे शिक्षण क्षेत्रात महिलांची भूमिका वाढते.

महिला शिक्षकांची संख्या वाढल्याने अधिक मुली शिक्षणाकडे आकर्षित होतात, कारण त्यांना प्रेरणा मिळते आणि सुरक्षित वाटते.

आरोग्य :

समान आरोग्य सेवा मिळाल्यास स्त्रिया आणि पुरुष दोघांचेही आरोग्य सुधारते, परिणामी कुटुंब आणि समाज अधिक सक्षम होतो.

जेव्हा स्त्री आणि पुरुषांना समान आणि दर्जेदार आरोग्य सेवा दिली जाते, तेव्हा समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीस मदत होते. यामुळे केवळ व्यक्तींचे आरोग्य सुधारत नाही, तर आर्थिक, सामाजिक आणि मानसिक आरोग्यावरही सकारात्मक परिणाम होतो.समान आरोग्य सेवा उपलब्ध झाल्यास, स्त्री आणि पुरुष दोघांचेही आरोग्य सुधारते. वेळेवर उपचार मिळाल्याने आजारांचे प्रमाण कमी होते, दीर्घायुष्य वाढते, आणि जीवनमान उच्च दर्जाचे राहतेयोग्य प्रसूती सेवा, गर्भवती काळात चांगली काळजी, आणि नवजात बालकांसाठी आवश्यक सेवा मिळाल्यास माता आणि बालमृत्यू दर लक्षणीयरीत्या कमी होतो. विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी भागात याचा मोठा फायदा होतो.पुरुष आणि महिलांना योग्य लैंगिक आणि प्रजनन आरोग्य सेवा मिळाल्यास, कुटुंब नियोजन, सुरक्षित गर्भधारणा आणि संसर्गजन्य रोगांपासून संरक्षण मिळते. यामुळे समाजातील लोकांचे आरोग्य अधिक स्थिर राहते.

सामाजिक समावेश :

महिलांचा निर्णयप्रक्रियेत अधिक सहभाग असल्यास समाज अधिक समतावादी आणि न्यायसंगत बनतो.सामाजिक समावेश म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीला, लिंगभेद न करता, समाजाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये समान सहभाग आणि संधी मिळणे. जेव्हा स्त्री आणि पुरुषांना समान स्थान दिले जाते, तेव्हा समाज अधिक सशक्त, प्रगत आणि समतोल बनतो.जेव्हा निर्णय प्रक्रियेत स्त्रिया आणि पुरुष समान प्रमाणात सहभागी होतात, तेव्हा अधिक संतुलित आणि समतोल निर्णय घेतले जातात. महिलांचे दृष्टिकोन आणि अनुभव व्यवस्थापनात समाविष्ट केल्याने निर्णय अधिक प्रभावी ठरतात.लिंग समानता असलेल्या समाजात गुन्हेगारी, हिंसा, आणि भेदभावाचे प्रमाण कमी असते. महिलांना योग्य सुरक्षा आणि अधिकार दिल्यास समाज अधिक शांततापूर्ण आणि स्थिर राहतो.

आर्थिक घटक :

उद्योग आणि रोजगार :

महिलांना समतुल्य संधी दिल्यास रोजगार आणि उत्पादनक्षमतेत वाढ होते.जेव्हा उद्योग आणि रोजगार क्षेत्रात स्त्री आणि पुरुषांना समान संधी आणि अधिकार दिले जातात, तेव्हा संपूर्ण अर्थव्यवस्था आणि समाजाला त्याचा मोठा फायदा होतो. यामुळे केवळ व्यक्तींचे करिअर सुधारत नाही, तर देशाच्या आर्थिक विकासाला आणि सामाजिक प्रगतीलाही गती मिळते.स्त्रिया आणि पुरुष समान प्रमाणात रोजगार आणि उद्योगांमध्ये सहभागी झाल्यास, कामगारशक्ती वाढते आणि उत्पादनक्षमता सुधारते. महिलांच्या कौशल्यांचा उपयोग केल्याने GDP वाढते आणि देशाचा आर्थिक विकास वेगाने होतो.स्त्री-पुरुष दोघेही भिन्न दृष्टिकोन, अनुभव आणि कल्पनाशक्ती घेऊन येतात. जेव्हा उद्योगात दोन्ही लिंग समान सहभाग घेतात, तेव्हा नवकल्पना (innovation) आणि सृजनशीलता वाढते. विविध दृष्टिकोनांमुळे समस्या सोडवण्याचे वेगवेगळे मार्ग सापडतात आणि उद्योग अधिक प्रभावीपणे चालवला जातो.

संपत्ती वितरण:

आर्थिक संसाधनांमध्ये समान हक्क मिळाल्यास गरीबी कमी होते आणि आर्थिक स्थैर्य प्राप्त होते.स्त्रियांना संपत्ती आणि आर्थिक स्रोतांमध्ये समान अधिकार दिल्यास, त्या आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होतात. यामुळे केवळ महिलांचेच नव्हे, तर संपूर्ण कुटुंबाचे जीवनमान सुधारते.जेव्हा स्त्री आणि पुरुषांना संपत्ती समान प्रमाणात मिळते, तेव्हा गरिबीचे प्रमाण कमी होते. महिलांना मालमत्तेचा हक्क मिळाल्यास त्या स्वतःच्या उदरनिर्वाहासाठी आणि कुटुंबाच्या गरजांसाठी अधिक आत्मनिर्भर होतात.

महिलांकडे आर्थिक स्रोत असल्यास त्या स्वतःच्या आणि आपल्या मुलांच्या शिक्षणावर व आरोग्यावर अधिक गुंतवणूक करतात. यामुळे पुढील पिढ्या अधिक शिक्षित आणि आरोग्यदृष्ट्या सक्षम होतात.

महिला उद्योजकता:

महिला उद्योजकतेला चालना दिल्यास नवीन आर्थिक संधी निर्माण होतात आणि संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा विकास होतो.महिला उद्योजकता म्हणजे महिलांनी उद्योग आणि व्यवसाय क्षेत्रात नेतृत्व करणे आणि नवीन संधी निर्माण करणे. जेव्हा महिलांना उद्योग सुरू करण्यासाठी आवश्यक संधी, संसाधने आणि पाठबळ दिले जाते, तेव्हा संपूर्ण समाज आणि अर्थव्यवस्थेला मोठा फायदा होतो.महिला उद्योजक नव्या व्यवसाय संधी निर्माण करतात, ज्यामुळे अनेक लोकांना रोजगार मिळतो. विशेषतः महिलांचे नेतृत्व असलेले उद्योग महिला कामगारांसाठी अधिक संधी उपलब्ध करून देतात.महिला उद्योजकतेला चालना दिल्यास, त्यांना केवळ घरगुती जबाबदाऱ्यांपुरते मर्यादित न ठेवता समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सहभागी होण्याची संधी मिळते. यामुळे लिंग समानता प्रस्थापित होते आणि महिलांना निर्णय प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावता येते.

पर्यावरणीय घटक:

नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन:

महिलांचा पर्यावरण संवर्धनात सक्रिय सहभाग राहिल्यास अधिक टिकाऊ उपाय तयार होतात.महिलांचा पर्यावरणसंवर्धनात सक्रिय सहभाग वाढल्यास समाज आणि निसर्ग दोन्हीला मोठा फायदा होतो. महिलांचे जीवनशैली, संसाधन व्यवस्थापन, शेती आणि कुटुंबातील जबाबदाऱ्या यामुळे त्यांचा पर्यावरणाशी अधिक जवळचा संबंध असतो. जर त्यांना पर्यावरण रक्षणात महत्त्वपूर्ण भूमिका दिली गेली, तर अनेक सकारात्मक परिणाम दिसून येतात.महिला प्रामुख्याने पाणी, जळण, अन्नधान्य आणि इतर नैसर्गिक संसाधनांच्या व्यवस्थापनात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्यांना योग्य प्रशिक्षण आणि अधिकार मिळाल्यास, या संसाधनांचा अधिक शाश्वत आणि परिणामकारक वापर होऊ शकतो.

हरित तंत्रज्ञान:

महिलांना नवीन तंत्रज्ञान आणि नवसंशोधनात संधी दिल्यास शाश्वत ऊर्जा स्रोतांचा अधिक चांगला वापर करता येतो.महिलांना संशोधन आणि नवसंशोधन (innovation) क्षेत्रात अधिक संधी दिल्यास, केवळ त्यांच्याच नाही तर संपूर्ण समाजाच्या प्रगतीस चालना मिळते. विज्ञान, तंत्रज्ञान, वैद्यकीय क्षेत्र, पर्यावरण, कृषी आणि अन्य क्षेत्रांमध्ये महिलांचे योगदान वाढल्याने नवकल्पना आणि शोधकार्य अधिक प्रभावी होते.जेव्हा महिलांना संशोधनाची समान संधी दिली जाते, तेव्हा विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात अधिक विविधता निर्माण होते. पुरुषप्रधान संशोधन पद्धतींऐवजी, महिलांच्या दृष्टिकोनातूनही नवकल्पना सुचतात, ज्यामुळे संशोधन अधिक सर्वसमावेशक आणि प्रभावी ठरते.महिलांना त्यांच्या अनुभवांवर आधारित संशोधन करण्याची संधी मिळाल्यास, समाजाला उपयुक्त आणि वास्तववादी उपाय सापडतात. उदा. महिलांनी विकसित केलेली स्मार्ट किचन तंत्रज्ञान, पर्यावरणपूरक सॅनिटरी उत्पादने आणि महिलांसाठी आरोग्यविषयक तंत्रज्ञान याचे उत्तम उदाहरण आहे.

पर्यावरणीय न्याय:

हवामान बदलाशी सामना करताना महिलांचा सक्रिय सहभाग असावा, कारण ते घरगुती आणि कृषी क्षेत्रात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.महिला शेती आणि अन्न उत्पादनाच्या प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. त्या जैविक शेती, कमी पाण्यावर आधारित तंत्रज्ञान, आणि नैसर्गिक खतांचा वापर करून हवामान-लवचिक शेती विकसित करू शकतात.पाणीटंचाई आणि हवामान बदल यांचा थेट संबंध आहे. महिलांना जलसंधारण तंत्रज्ञान, वर्षा जलसंचय, आणि पाण्याचा पुनर्वापर याबाबत प्रशिक्षण दिल्यास, त्या अधिक कार्यक्षम जलव्यवस्थापन करू शकतात.महिलांचा

घरगुती ऊर्जेच्या वापरावर मोठा प्रभाव असतो. जर त्यांना सौर ऊर्जा, बायोगॅस, आणि अन्य हरित ऊर्जासाधनांबाबत माहिती आणि आर्थिक मदत मिळाली, तर त्या स्वच्छ आणि शाश्वत ऊर्जेचा अधिक वापर करू शकतात.

आव्हाने आणि उपाय :

स्त्री-पुरुष समानतेच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने :

1. संस्कृतीगत अडथळे: पारंपरिक रूढी आणि पितृसत्ताक मानसिकता स्त्रियांना समान संधी मिळवण्यापासून रोखतात.
2. शैक्षणिक असमानता: अनेक भागात मुलींना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळत नाही, परिणामी त्यांचे व्यावसायिक संधी मर्यादित राहतात.
3. कायदेशीर आणि धोरणात्मक कमतरता: समानतेसाठीचे कायदे आणि धोरणे प्रभावीपणे अंमलात आणली जात नाहीत.
4. आर्थिक अडथळे: महिलांना कर्ज, मालमत्ता आणि वित्तीय संसाधने मिळवण्यास अडचणी येतात.
5. राजकीय सहभागाचा अभाव: महिलांचे राजकारण आणि धोरणनिर्मितीमध्ये योगदान तुलनेने कमी आहे.

संभाव्य उपाय :

1. साक्षरता आणि शिक्षण: मुलींसाठी मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण लागू करणे, उच्च शिक्षणासाठी विशेष योजना राबवणे.
2. कायदेशीर सुधारणा: स्त्री-पुरुष समानतेचे कायदे प्रभावीपणे अंमलात आणणे आणि कठोर शिक्षांचे प्रावधान करणे.
3. आर्थिक सक्षमीकरण: महिलांसाठी स्वयंरोजगार, स्टार्टअप आणि वित्तीय सहाय्य योजना विकसित करणे.
4. सामाजिक जाणीवजागृती: समानतेसाठी जनजागृती मोहिमा आणि मीडिया प्रचार वाढवणे.
5. राजकीय सहभाग वाढवणे: महिलांना राजकारणात संधी मिळावी म्हणून आरक्षण धोरणे आणि नेतृत्व प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवणे.

निष्कर्ष :

स्त्री-पुरुष समानता ही केवळ सामाजिक न्यायाची बाब नसून ती शाश्वत विकासाचा एक मुख्य आधार आहे. समाजाच्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये महिलांना समान संधी मिळाल्यास सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय स्तरांवर सकारात्मक बदल घडू शकतो. शिक्षण, आरोग्यसेवा, राजकीय सहभाग, आर्थिक संसाधनांचा समान वापर आणि सामाजिक बदल यामुळे स्त्री-पुरुष समानतेला बळकटी मिळू शकते.

शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी सरकारे, आंतरराष्ट्रीय संस्था, स्थानिक समुदाय आणि वैयक्तिक पातळीवर समविचारी प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. समानतेचे तत्त्व प्रभावीपणे राबवले गेले तर समाजातील गरिबी कमी होऊ शकते, महिलांच्या आरोग्यात सुधारणा होऊ शकते आणि पर्यावरणीय व्यवस्थापन अधिक जबाबदारीने होऊ शकते.

यासाठी केवळ कायदे आणि धोरणे पुरेसे नाहीत, तर मानसिकता आणि सामाजिक दृष्टीकोन बदलण्याची गरज आहे. प्रत्येक स्तरावर स्त्रियांना प्रोत्साहन आणि समान संधी देण्याचा प्रयत्न झाल्यास, आपला समाज अधिक समतावादी आणि टिकाऊ होऊ शकतो.

संदर्भ ग्रंथसूची:

1. सेन, अमर्त्य (1999). Development as Freedom. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
2. संयुक्त राष्ट्रसंघ (2020). Sustainable Development Goals Report. संयुक्त राष्ट्रसंघ प्रकाशन.

3. शिवा, वंदना (1988). Staying Alive: Women, Ecology, and Development. झेड बुक्स.
4. जागतिक बँक (2012). Gender Equality and Development Report. जागतिक बँक प्रकाशन.
5. चक्रवर्ती, उमा (2003). Gendering Caste: Through a Feminist Lens. स्ट्री प्रकाशन.
6. देविदास, सखाराम (2010). भारतातील सामाजिक सुधारणा आणि महिला सक्षमीकरण. लोकवाङ्मय गृह.
7. इंडियन जर्नल ऑफ जेंडर स्टडीज (2015). भारत आणि महिला समानता. सेज प्रकाशन.
8. भारत सरकार (2018). राष्ट्रीय महिला धोरण अहवाल. भारत सरकार प्रकाशन.